

Újra szabadon – magyarként (1941. április – 1944. szeptember)

A Magyar Királyi Honvédség 3. hadseregének egységeit Gorondy-Novák Elemér altábornagy vezetésével a kidolgozott tervek szerint a Duna-Tisza jugoszláv szakaszának – vagyis a Bácska egészének – elfoglalására vetették be. Ezzel egyidejűleg a fővezérségnek közvetlenül alárendelt 11. gyalogdandár a Drávaszögbe, a 9. gyalogdandár pedig a Muraközbe vonult be. A pécsi IV. hadtest főerői Baja térségében foglalták el állásaikat, egyes egységei pedig a Dráva északi, magyar oldali partján sorakoztak fel. A szegedi V. hadtest a Szeged-Szabadka határszakasz mintegy 40 kilométeres vonalára vonult fel. Bevetették a budapesti I. hadtest egyes csapatrészeit is, amelyek Bácsalmás, Katymár körzetében gyülekeztek. A támadási parancs szerint a IV. hadtest főerői Zombor, illetve Nemesmilitics irányába nyomulnak előre a Duna mellett, a I. hadtest Bajmok-Bácskossuthfalva felé, az V. hadtest Horgos-Csantavér irányába, s közben bevonul Szabadkára. A gyorshadtestet a hadseregparancsnok a jugoszláv erők üldözésére kívánta bevetni, amikor a gyalogdandárok már áttörték a határtól mintegy 20 km mélységben kiépített jugoszláv betonerőd-vonalat.

A magyar támadás idején a Bácskában az 1. jugoszláv hadsereg három gyalogos-, illetve egy lovashadosztálya állomásozott, az erődökben pedig kb. egy hadosztálynyi erő készült fel a harcokra. Az április 11-én délután 14 órakor megindult magyar támadás nem ütközött lényegesebb ellenállásba, mert a jugoszláv csapatok – az addigi német sikerek hatására – hátrálni kezdtek a Duna vonala felé. Kisebb csatára csak Újvidék körzetében, a Ferenc József-csatorna közelében Petrőcnél került sor, ahol egy visszavonuló jugoszláv hadosztály utóvédje felvette a harcot az I. gépkocsizó dandárral. A csatának 6 magyar halottja és 32 sebesültje volt. A honvédek 20 löveget, 13 páncéltörő ágyút, 47 gépkocsit zsákmányoltak, valamint 50 jugoszláv tisztet és 3500 katonát ejtettek fogságba. A fentiekén kívül kisebb összetűzések voltak még Zombor határában, Verbász környékén és a Duna-Tisza torkolatvidékén, Titel körül. Két és fél nap múlva, április 13-án befejeződött a Bácska, a Drávaszög és a Muraköz felszabadítása. Ez idő alatt a folyami dandár elfoglalta a zsilipeket, megnyitotta az aknazárat, majd lejjebb Apatinnál az újabbat áttörve, lehajózott a Tisza torkolatáig.

Közben a magyar honvédség legkorszerűbb serege, a gyorshadtest Dálnoki Miklós Béla tábornok vezetésével Villány és Eszék térségéből – miután 14-én Werth Henrik vezérkari főnök parancsa értelmében a német Kleist-páncéloscsoport alárendeltségébe

került – a 8. német pán céloshadosztály felváltására indult. Április 15-én Vukovártérségében átlépte az 1918. évi magyar határvonalat, és a Szerémségben Szávaszentdemeter (Mitrovica) irányába nyomult előre. Másnap elérte Szabácsot, majd belépett Ó-szerbiába, és 19-én elfoglalta Valjevót. A gyorshadtestet nem vetették harcba, mert időközben – 17-én – Danilo Kalafatović vezérezredes aláírta Belgrádban a jugoszláv királyi hadsereg kapitulációját.

A délvidéki visszacsatolással kapcsolatos katonai akció április végén fejeződött be. A bevonulás során a magyar honvédség 65 halottat és 234 sebesültet veszített, ugyanakkor 15 ezer jugoszláv katonát ejtett fogságba. A következő hetekben leszerelték a mozgósított alakulatok egy részét, s a csapatok zömét visszahelyezték eredeti helyőrségükbe. A felszabadított délvidéki területen ideiglenesen jelleggel katonai közigazgatást vezettek be, amit a szegedi V. hadtest parancsnoksága hajtott végre. A Muraközben ebben a szombathelyi III. hadtest volt az illetékes.

A Bácska, a Drávaszög, a Muraköz és a Muravidék visszacsatolásával összesen 11 475 négyzetkilométernyi területet kapott vissza Magyarország, vagyis az 1918-ban az SHS-államhoz rendelt összes terület – ez 20 799 négyzetkilométer volt – 55,2 százalékát. A Bánát – 9324 négyzetkilométer – a német ígéretek ellenére sem tért vissza az országhoz, végül Románia és minden bizonnyal az ott élő bánáti svábok tiltakozása miatt Szerbia egyik megyéje maradt a helyi németek igazgatása alatt.

A Muraközt először a német csapatok szállták meg, és nyomban el is csatoltak négy határmenti községet. Április 13-án – miután Slavko Kvaternik, a horvát állam ideiglenes államfője kérte, hogy a magyar csapatok ne szállják meg a Muraközt – a magyar kormány a horvát fél tudomására hozta: Budapestnek létérdeke a Gyékényes-Zágráb-Fiume vasút, valamint az Adrián Sušak (Fiume horvát része) kikötője. A tárgyalások elakadtak.

Április 24-én a Bécsben kötött német-olasz egyezményvel megtörtént Jugoszlávia felosztása. A jegyzőkönyv leszögezte: a Bácska, a Bánát, a Muraköz és a Muravidék Magyarországhoz tartozik, de az utóbbi két terület kapcsán Magyarországnak kétoldalú egyezményt kellett kötnie Német-, illetve Horvátországgal. A Bánát Magyarországhoz való visszacsatolása ezzel végérvényesen elveszett ügynek volt tekinthető, sőt még a Muraközé is bizonytalan volt. Itt átmenetileg megmaradt a horvát közigazgatás. Végül átvette a magyar, s 1941 végén ez a vidék is visszakerült Magyarországhoz.

A Délvidék egészének 11 475 négyzetkilométernyi területén 1941-ben 1 025 508 lakos élt, ebből magyar 36,6, német 19,0, szerb 16,1% volt, a többi egyéb nemzetiségű. A magyarság a Bácskában is csak relatív többséget alkotott: a mintegy 301 ezer magyar mellett 243 ezer szerb, 220 ezer horvát, 80 ezer szlovén, 40 ezer szlovák és 15 ezer ruszin élt. Elsősorban a Bácskában, de a Drávaszögben is, 197 ezer főnyi németet tartott számon a statisztika. A visszacsatolással egyébként a Bácskában 5 város és 105 község, a Drávaszögben 34, a Muraközben és a Muravidéken 277 falu, összesen 416 település került vissza Magyarországhoz.

A lakosság vallási megoszlása a következő volt: római katolikus 64,3, protestáns 12,1, görögkeleti 20,2, egyéb 3,4%.

Ha a délvidéki területeken a szerbek, horvátok, szlovénok mellé a szlovákokat, ruszinokat stb. is hozzászámítjuk, a szláv etnikum aránya meghaladja a 40%-ot.

A Délvidék visszacsatolásával Magyarország területe 172 149 km²-re, lakossága 14 669 128 főre nőtt.

A magyar hadsereg délvidéki bevonulását követően Werth Henriknek, a honvédezerkar főnökének április 11-én kelt parancsa alapján bevezették a katonai közigazgatást. Werth hadparancsa szerint „Az elfoglalt területeken különbséget kell tenni őslakosság és bevándoroltak, valamint telepések között... A horvátokat a katonai közigazgatási szervek barátságos módon részesítsék mindaddig, míg a Legfelsőbb Hadúr (Horthy Miklós kormányzó) kiáltványában előlegezett bizalommal nem élnek vissza... A jugoszláv köztisztviselők vezető állásban nem maradhatnak. Szerb nyelvű újságok megjelenését azonnal hatálytalanná szünteteltetni kell... Magyar vagy többségben magyar területen a magyar iskolákat fokozatosan fel kell állítani. Ilyen területeken a szerb iskolákat azonnal be kell zárni és legfeljebb csak szerb tagozatú iskola működhet, ha a lakosság számaránya és a szerb nyelvű tanulók száma ezt indokoltá teszi. Gyűléseket és felvonulásokat további intézkedésig tartani nem szabad. Piacok, vásárok engedélyezése az I. fokú katonai közigazgatási parancsnokság feladata.”¹

A szigorú intézkedések elsősorban a propagandában is élénk színekkel megelevenített várható csetnik és dobrovoljac ellenállásnak szóltak. A korábban említett jugoszláv hadseregbeli védekezés letörése után a katonai hatóságok nyomban megkezdték a pacifikálást, ami a szerb szabads csapatok által veszélyeztetett területek átfésülését jelentette. Az akcióban, amelyet 3–5 nap alatt kellett végrehajtani az előre meghatározott körzetekben, a katonaság, a csendőrség és a katonai kémelhárítás vett részt. Több mint 10 ezer megbízhatatlan egyént, dobrovoljacot, zsidót és ún. nemzethűségi szempontból gyanús délvidéki személyt gyűjtöttek össze az ideiglenes gyűjtőtáborokba.

A katonai közigazgatás két szakaszra osztható, az első ún. „szükségyszerű” irányítás április 30-ig tartott, ez idő alatt történt meg a visszacsatolt terület katonai birtokba való vétele, valamint a megbízhatatlanok elleni „tisztogatási akció”. Ezután került sor Werth vezérkari főnök parancsával április 30-án az ún. rendszeres katonai közigazgatás bevezetésére, ugyanis azt „a megváltozott katonai helyzet és a harctérnek Magyarország határaitól messzebbre való eltávolodása” lehetővé tette.

A katonai közigazgatás személyi állománya hivatásos, illetve ún. reaktivált katona volt. Az ekkor alakult polgári csoport átvette a katonai közigazgatástól a bel-, a pénz-, a tan-, a földművelés-, az igazságügyi feladatok irányítását és a szállítási feladatokat. Továbbra is a hadbiztonság ipari osztálya vezette a közellátást, a közéletmezést és az árak szabályozását.

¹Horthy-Magyarország részvétele Jugoszlávia megtámadásában és megszállásában. 1941–1945. Főszerk. Liptai Ervin, Fabijan Trgo. (Dok. gyűjt.) Budapest-Belgrád, 1986. Zrínyi K. 42–44. l.

Közben április 28-án a magyar kormány rendeletet ad ki, hogy a visszacsatolt Bácskában az 1918. december 31. után betelepülteknek el kell hagyniuk az ország területét. A rendelet mintegy 150 ezer dobrovoljácot érintett. Májusban megkezdték a dobrovoljácok, valamint a bevándoroltak kitelepítését. A Bácskában 6175, más adatok szerint 6912 dobrovoljác család élt több mint 53 ezer katasztrális holdon, a Drávaszögben pedig 235 család csaknem 6 ezer holdon. A hatóságok egyszerűen áttették őket a déli dunai határon, vagy a folyó mentén létesített átmeneti, illetve internáló táborokba gyűjtötték őket. Közben titokban folytatták a tisztogatások során elfogott megbízhatatlankitoloncolását a határon. Számukról eltérnek az adatok, az újabbak szerint meghaladta a 20 ezer főt.

A magyar kormány tárgyalásokat sürgetett az érdekelt országokkal a 12 ezer jugoszláv telepes átvételéről. Ekkorra tudniillik már befejeződött a dobrovoljácok helyére a bukovinai székelyek letelepítése, „...s nyilván nem lehetett internáló táborban tartani 12 ezer politikailag is megbízhatatlannak tartott jugoszláv telepest, asszonyt és gyermeket.”²

A magyar és a román kormány 1941. május 11-én írta alá a bukovinai székelyek áttelepítéséről szóló megállapodást, s néhány nap múlva elindult a székelyek első csoportja. Az utolsó, 1500 fős csoport június 16-án lépte át a magyar-román határt, és Szegeden át érkezett meg a Bácskába. „1941 május-júniusában összesen 3279 bukovinai székely családot, 13 200 főt telepítettek le a Bácskában, 35 000 katasztrális hold földre. A gazdálkodás beindulásáig a telepesek ételmezéséről, ellátásáról a kormánybizottság gondoskodott. A telepítés költségeit a kormány lényegében négy forrásból finanszírozta. Elsősorban a jugoszláv telepesek ingó és ingatlan vagyona épített, emellett felhasználták az Erdélyért segélyezési akció, a belügyminisztérium Közjótékonsági és emberbaráti intézmények rovatának forrásait, valamint a délszláv lakosságtól elvett s ideiglenesen bérbe adott földek bérleti hasznából származó jövedelmeket.”³

A kormány nem összefüggő magyar területre telepítette a székelyeket, mint kérték (Hortobágy), és figyelmen kívül hagyta azt a kívánságukat is, hogy régi településeik kereteit meghagyva élhessenek az anyaországban. Az öt bukovinai székely község – Hadikfalva, Andrásfalva, Józseffalva, Fogadjisten, Istensegíts – lakóit elsősorban Szabadka környékén 14 községben, illetve szálláson (tanyaközponton) helyezték el. A Bácskában továbbá letelepítettek 527 vitézi családot is 2393 személlyel. „Ezen felül ide telepített a magyar kormány négy boszniai magyar falut is: Vučiak (85 család), Bjelina (144 család), Gunja (73 család) és Brčko (106 család). Ezt a négy boszniai falut 3 új telepen helyezték el: Horthyvára, Hadiknépe, Hadikliget. A letelepedettek összesen 326 házat, 23 tanyát, 1 házhelyet és 2 877 katasztrális hold földet kaptak.”⁴ A magyar kormány később kisebb számban moldvai csángók (53 család), valamint horvátországi

²A. Sajti Enikő: Délvidék 1941–1944. Bp. 1987. Kossuth K. 49. l.

³A. Sajti Enikő: Székely telepítés és nemzetiségpolitika a Bácskában. 1941. Bp. 1984. Akadémiai K. 47. l.

⁴Faluhelyi Ferenc: Baranya, Bácska, Bánát nemzetiségi képe = Délvidéki Szemle, 1943/8. sz. (augusztus) 342. l.

magyarok betelepítését is elősegítette. Mindezzel azonban „...csak mintegy 11%-kal sikerült 'javítani' a Délvidék nemzetiségi összetételét. E szám természetesen a határváltozás következtében magukat magyarnak valló délszlávokat is magában foglalta. Míg egész Bácska területén az 1930-as (1931-es!) jugoszláv népszámlálás 38,2%-ban jelölte meg a magyarok arányát, 33,2%-ban a délszlávokét, az 1941-es magyar népszámlálás szerint a népesség 49,3%-a volt magyar, 23,9% pedig délszláv.”⁵

A Drávaszögben 1941-ben élő 51 781 személy közül 24 145 (46,6%) volt magyar, a németek száma 12 402, a szerbeké 6782, a horvátoké 6645 fő volt, a többi az egyéb kategóriába tartozott.⁶ Ide 1324 családot (5800 fő), főként vitézeket, moldvai csángókat, boszniai magyarokat telepítettek.

A magyar kormányzat a székelyek bácskai telepítését a jugoszláv földreform végleges revíziójára használta fel. A Bárdossy-kormány telepítési- és nemzetiségpolitikája a magyarság erősödését szolgálta a Bácskában. A telepítések befejezése, illetve a délszlávok kitelepítésének kudarcra június végén már felvetette a polgári közigazgatás bevezetésének szükségességét, illetve a visszacsatolás de facto megvalósítását annak törvénybe iktatásával. Kétszeri határidőmódosítás után augusztus 21-én történt meg a polgári közigazgatásra való áttérés, s nemcsak a Bácskában és a Drávaszögben, hanem a Muraközben is. Ezzel végleg elhamvadtak a Fiumével kapcsolatos magyar remények. A polgári közigazgatással a magyar kormány a Délvidéken jelentős politikai szerepet betöltő katonai vezető köröket is vissza akarta szorítani. Felszámolta a katonai büntetőbíraskodást, s kialakította az új közigazgatási határokat. Ezeknek alapja az 1918 előtti vármegyei beosztás volt, így Bácska Bács-Bodrog, Horgos Csongrád, a Drávaszög Baranya, a Muraköz, illetve a Muravidék Zala, illetve Vas megyéhez került vissza. A Muraközben azonban továbbra is fontos szerepe maradt a szombathelyi III. hadtest parancsnokságának.

Az év utolsó napján, 1941. december 31-én kihirdették a képviselőház által 16-án elfogadott XX. törvénycikket a délvidéki területek Magyarországhoz való visszacsatolásáról és az országgal való egyesítéséről.

1941 szeptemberére-októberére a visszatért Délvidéken konszolidálódott a helyzet, az élet visszatért rendes medrébe. Augusztus óta már működött a polgári közigazgatás is. Intézkedéseket foganasítottak a termelés megindítására, a parlagon maradt földek megművelésére, már áprilisban újraindították a visszacsatolás napjaiban félbeszakadt tanítást, s a nyár közepére újjászervezték az egész oktatásügyet. Újvidéken például a katonai uralom négy hónapja alatt hat napközi otthont nyitottak. A város magyarulakta Darányi-telepén jelentős építkezésekbe kezdtek, s hozzáfogtak a szerb fennhatóság alatt elhanyagolt vajdasági úthálózat felújításához is. A visszatért Délvidéknek az anyaországba való integrálódását a kormány minden eszközzel igyekezett elősegíteni. Annál is inkább, mivel a Bácska rendkívül értékes mezőgazdasági területeivel és a legmagasabb

⁵A. Sajti Enikő: Székely telepítés...i. m. 51. l.

⁶Eger György: A Drávaszög nemzetiségi viszonyai az elmúlt száz évben (1880–1981). Magyarságtudat, 1988. 218–219. l.

terméshozamaival a megnagyobbodott ország éléstárává lett. Németország azonban kikötötte – a délvidéki bevonulás fejében –, hogy „a háború tartamára” az országrész termékfeleslegét a Harmadik Birodalomnak, illetve Olaszországnak kell szállítani.

A konszolidáció ellenére a Bácska déli, többségében szerblakta településein, elsősorban a Sajkás-kerületben még igen gyakoriak voltak a lövöldözések, robbantgatások, gyújtogatások. A csetnikek és partizánok akcióit a helyi szerb lakosság is támogatta. Július és október között 35 szerb szabotázsakció történt. A továbbiak megakadályozása volt a célja az 1941. április 20-án újvidéki székhellyel létrehozott Déli Hadsereg csendőrségi állomásnak, amelynek állományába 18 tiszt és 1477 altiszt, illetve csendőr tartozott. Külön osztály foglalkozott a csendőrségen a kommunista propaganda letörésével és az abban résztvevő egyének nyilvántartásával.

Október 13. és november 22. között a Bácskában és a Muraközben felfedett kommunista akciók nyomán összesen 116 személyt állítottak rögtönítélő bíróság elé, közülük 93-at ítélték halálra, s 64 személyt ki is végeztek. Rendes bíróság elé 342-en kerültek.⁷

November 18-án Szabadkán ítélet született a Híd volt szerkesztője, Mayer Ottmár és 24 helyi kommunista társa perében. Tizenöt elítéltet – köztük Mayert – még aznap kivégeztek.

1941 végére az elszaporodott szabotázsakciók következtében a szerb nemzetiségű lakosságot a hatóságok egyszerűen kommunista elemeknek tekintették, akiknek célja nemcsak a visszacsatolás elleni harc, hanem az ország társadalmi rendjének felforgatása, majd megdöntése volt. E szempontok motiválták a hadsereg másodszori bevetését a Bácskában és a terület pacifikálását. Ezt annál is inkább szükségesnek látták, mivel novemberben a Sajkás-kerületben megalakult egy körülbelül 50 tagú partizánosztag, amely immár szervezeten hajtott végre a szabotázsok és politikai akciók sorát. A következő hetekben több fegyveres konfliktus robban ki, amelyeknek csendőrnemzedék áldozatai is voltak. Ezek az előzmények vezettek az 1942 januári „hideg napok”-hoz. Közvetlen kiváltó oka a sajkási partizánosztag és a zsabylai csendőrség között kirobbant véres összecsapás volt. Az órs parancsnoka január 4-én hajnalban jelentést kapott, hogy a falu melletti egyik, télen lakatlan tanyán gyanús mozgást észleltek. 7 csendőrrel, 11 határvadással és 2 nyomozóval azonnal a helyszínre indult, ahol lövésekkel fogadták őket. Heves tűzharc támadt és csak az időközben megérkezett 20 tagú határvadász-alakulat segítségével sikerült a partizánokat Csurog község irányába visszaszorítani. Az összetűzésben 2 csendőr és 4 határvadász esett el, 11-en megsebesültek, a partizánok 8 halottat és 3 foglyot veszítettek.

Másnap Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök egy dandárt vezényelt Újvidékre. A partizánosztagok szétverték, a terepátfésülés akció pedig szörnyű vérengzésbe torkollott, amelynek asszonyok, idősek és gyermekek is áldozatul estek.” A Bácska délkeleti részében, a Zsablya-Sajkás-Titel háromszögben megkezdődött a ’ritkítóakció’, amely 21-én az újvidéki razziaival folytatódott, majd a szenttamási és óbecsei vérengzéssel ért

⁷Horthy-Magyarország részvétele...i. m. 186, 188., 191. l.

véget. A 'tiszogatási hadműveletek' a kormány és a bácskai hatóságok tudtával történtek, de az ellenőrzés már az akció kezdetén kicsúszott a polgári, s talán a katonai vezetés kezéből is... A titói időszakban tudatosan és szándékosan elhallgatták a bácskai magyar lakosság viszonyulását a tragikus eseményekhez. Az egypártrendszer történetírása elsősorban a negatív példák felsorolásával foglalkozott. Azt a tényt, hogy a helybeli magyarok már 1941-ben részt vettek különféle akciókban, arra használták fel, hogy az egész vajdasági magyarságot bűnösnek bélyegezzék meg... A délvidéki magyar nemzetőrök túlkapásaival szemben azonban rengeteg ellenpéldát állíthatunk. Temerinben például dr. Fehér Mihály bátor kiállításának köszönhető az életét egy 150 fős szerb csoport. A Szabadkától délre eső Nagyfényen Kiss Antal életével szavolta, hogy a kivégzésre felsorakoztatott szerbek békés emberek. Újvidék tőszomszédságában Kátyra és Tiszakálmánfalvára azért nem terjedt ki a razzia, mert az ottani magyar lakosság és a helyi hatóságok a leghatározottabban ellenezték azt. Az újvidéki razziaról szólva maga a főispán számolt be több olyan esetről, amikor a magyarok mentettek meg a biztos haláltól embereket.”⁸

A magyar közvéleményt hivatalosan senki sem tájékoztatta a délvidéki vérengzésekről, amelyeknek a katonai ügyészség Feketehalmy-Czeydner Ferenc, az egységes katonai erők parancsnoka és társai ellen 1943 őszén készült vádirat szerint összesen 3309 áldozata volt. „Az V. hadtest parancsnoksága által 1944-ben összeállított statisztika szerint a razziák alkalmával 3340 személy tűnt el. Eszerint 2550 szerb, 743 zsidó, 11 magyar, 13 orosz, 7 német, 2 horvát, 1 szlovák és 13 ruszin esett áldozatul a megtorlásnak. Ezek közül 2102 volt férfi, 792 nő, 299 öreg és 147 gyermek. Legtöbbet Csurog, Újvidék és Zsablya lakossága szenvedett, elsősorban szerbek és zsidók.”⁹

A razzia titokban tartott eseményeiről Bajcsy-Zsilinszky Endre ellenzéki képviselő egy Újvidékről Budapestre utazó ügyvédtől szerzett tudomást, és a képviselőház január 29-i külügyi bizottságának ülésén követeli a vérengzés kivizsgálását és a tettesek felelősségre vonását is. Csatlakozott hozzá Peyer Károly és Rassay Károly képviselő is. Bajcsy-Zsilinszky február 4-én az ügyben memorandumot juttat el Horthy kormányzóhoz: „Ezek az adatok egyrészt csak kiszakított részletek... *De a lényegen mindez nem változtat. Nem változtathat azon a mérhetetlen gyalázon, hogy magasabb katonai parancsnokság tudtával, felelősségével történt ez az undorító, embertelen mészárlás...*”¹⁰ A jobboldali erők nyomására a kormány úgy állította be az újvidéki atrocitásokat, hogy azok kényszerintézkedésekből következtek be. A vizsgálat később megindult, de a kormányzó augusztus 13-án elrendeli a megszüntetését. Később, december 2-án a képviselőház ülésén Bajcsy-Zsilinszky interpellációt nyújt be az újvidéki razzia ügyében, és követeli a tettesek bíróság elé állítását. Erre csak – kétszeri halasztás után – egy év múlva, 1943. december 14-én kerül sor, amikor a Honvéd Vezérkar Főnökének

⁸Szabó József: Kik fizettek a „hideg napok”-ért? (Beszélgetés Mészáros Sándor újvidéki történésszel = Népszabadság, 1933. február 12. 8. l.

⁹A. Sajti Enikő: Délvidék. i. m. 159–160. l.

¹⁰Horthy-Magyarország részvétele... i. m. 219. l.

Bírósága megkezdi az újvidéki vérengzés főbűnösei perének tárgyalását. A vádlottak, Feketehalmy-Czeydner Ferenc altábornagy, Grassy József vezérőrnagy, Deák László ezredes, Zöldy Márton csendőrszázados azonban a német katonai vezérkar segítségével Németországba szöktek, így a bíróság nem hozott ítéletet.

A szablyai összecsapással január 4-én kezdett akciót január 22-én táviratilag állította le Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök; Feketehalmy-Czeydner azonban csak két nap múlva tett eleget a parancsnak, ekkor is csak fokozatosan érvényesítve a karhatalmi erők tevékenységének beszüntetését. Ekkor került sor az óbecsei és a szenttamási razziaira.

Alig két héttel az események után, 1942. február 9-én a délvidéki képviselők ünnepélyesen elfoglalták helyüket az országgyűlés képviselőházában. A 26 délvidéki képviselőt a kormányzópárt, a Magyar Élet Pártja tagjaiként hívták be a parlamentbe, s közülük 19 volt magyar, 3 német, 2 bunyevác és 2 szerb. A képviselők behívása a délvidéki helyzet konszolidálódását igyekezett elősegíteni.

A következő hónapokban kisebb-nagyobb engedményekkel igyekeztek megbékíteni a Bácskában élő szerbeket, megkezdték az internált családok kiengedését a táborokból. A razzia, valamint az internálások következtében árván maradt 5–12 éves szerb gyermekek közül május elejére mintegy kétezret bácskai családoknál helyeztek el; közülük 150-et magyar családok fogadtak be. Megkezdték a Délvidék visszacsatolása után internált délszláv családok ügyének a felülvizsgálatát, közülük az óslakosokat családostul engedték munkára, illetve, ha nem volt „aggály” ellenük, szabadon bocsátották őket. A dobrovoljácokat viszont szerb állampolgárként kezelték. Augusztusban belügyminiszteri rendelet engedte meg közülük a „közrendre és közbiztonságra nem veszélyesek” szabadon bocsátását. A rendelet egy hónapig maradt érvényben, azután a dobrovoljácok kivándorolhattak Horvátországba, illetve Szerbiába.

A kormány megkezdte az 1942. januári délvidéki „partizánvadász akció” sértettjeinek és az áldozatok hozzátartozóinak kártalanítását is. Közben 1942 nyarán Újvidék központtal létrehozták az Államvédelmi Központ nyomozó kirendeltségét, valamint az úgynevezett „egységes vezetést” bácskai hatáskörrel a délvidéki államellenes tevékenység felszámolására, illetve megakadályozására. Az utóbbi fő feladata a szabotázscselekmények megakadályozása, elsősorban a termés védelme és a betakarítás zavartalanságának biztosítása volt. Ebben igen nagy szerepet kaptak a Levente-szervezetek fiatal tagjai, ezért kapta az egységes vezetés a Levente-ügy fedőnevet. A partizánok felderítésére karhatalmi járőröket alkalmaztak, akiket azonban a területileg illetékes csendőrszázály parancsnokának rendelték alá. Az elhárító szolgálat minden évben a termés betakarításáig, augusztus 15-ig működött. 1942-ben például 27 esetben akadályoztak meg szabotázsakciót, és több kommunistát, illetve gyanús személyt tettek ártalmatlanná. 1943 őszétől azonban már bővíteni kellett az egységes vezetés hatáskörét, ekkor ugyanis már a dunai határon beszivárgó partizánokkal kellett felvennie a harcot.

A magyar kormányzat eközben lépéseket tett a szerbek megnyerésére. A Délvidék visszacsatolásakor súlyos sérelmeket szenvedett görögkeleti egyház működését újra

engedélyezték, és a felfüggesztett Matica Srpska, a szerbek kulturális egyesületének tevékenysége is újraindulhatott 1943 augusztusában. Már korábban, márciusban engedélyezték a Szerb Olvasókör újbóli megnyitását, sőt július végén a román és szlovák adások bevezetése után, a Magyar Rádió megkezdte félórás szerb nyelvű adásai sugárzását is. A magyar országgyűlés felsőházi tagjává nevezik ki Irinej Ćirić görögkeleti püspököt. Novemberben pedig visszakapta vagyonát a bácskai görögkeleti püspökség. A megbékélési szándékot tükrözte az is, hogy Keresztes-Fischer belügyminiszter 1943 szeptember eleji bácskai körútján megbíráltta azokat a magyar tisztviselőket, akik nem akarják megtanulni a nemzetiségek nyelvét. Ezt sürgette a jeles közíró Csuka János is: „Mindenekelőtt első és parancsoló szükségesség a nemzetiségek szélesedő életsíkjának állandó és biztos áttekintése. Alaposan és nem felületesen ismernünk kell mai és tegnapi elképzeléseiket; törekvéseiket, vagyoni helyzetüket, iskolai és kulturális igényeiket, gazdasági teherbíróképességüket s általában mindent, ami szükséges, hogy tájékozódhassunk soraikban... Ma az új helyzetben azzal egészítjük ki a feladatokat, hogy az olyan tarka vidéken, mint amilyen a Délvidék, minden magyarnak a nemzeti kérdés valóságos szakértőjévé kell kiképeznie magát... Mindenekelőtt a nyelvüket ismerje. A gondolataik járását követhesse. Az újságjaikban és könyveikben el tudjon igazodni. Szellemi életük egyetlen része se legyen megközelíthetetlen a magyar ember számára. Hasznos és célravezető intézmény volna a vegyes lakosságú vidékeken nemzetiségi kerületi hivatalok létesítése...(ez) elősegítené olyan művek kiadását, amelyek szükségesek egy nép jellemének, arcának, értékeinek a megismeréséhez.”¹¹

Kállay miniszterelnök már 1942 tavaszán, nem sokkal beiktatása után felismerte, hogy a Délvidéken az elődje – Bárdossy László – „kemény kéz” politikája nem segíti elő a területnek az országba való integrálódását. Így kerekedik felül 1943-ra az angol orientációjú magyar politikai körök nyomására egy toleránsabb nemzetiségpolitika a délszlávokkal – s természetesen a többi nemzetiséggel – szemben is. A várt hatás azonban elmaradt.

A horvátokkal szemben már kezdettől fogva sokkal türelmesebb politika érvényesült. Egyenesen megtiltották a hatóságoknak, hogy a horvát bevándoroltakat és telepéseket kiutasítsák a Muravidékről vagy máshonnan. Sőt, korábbi politikai magatartásuk miatt sem szenvedtek olyan hátrányokat, mint a szerbek. A horvát nemzetiségű tisztviselők – a hűségnyilatkozat letétele után – állásukban maradhattak, a horvát lapok megjelenhettek, ugyanakkor valamennyi szerb lapot, valamint a magyar baloldali sajtót betiltották. A horvátokkal szembeni toleránsabb bánásmód egyik legfőbb oka abban keresendő, hogy anyaországuk, a Független Horvát Állam Németország szövetségi rendszeréhez kapcsolódott. Ezzel pedig ápolni kellett a jószomszédi viszonyt, már csak a Muraköz birtoklása körüli vita miatt is.

¹¹Csuka János: Peremélet – peremkötelesség. = Kisebbségi Körlevél, 1942/2. sz. (március) 103–104. l.

A Kállay-kormány, elődjéhez hasonlóan, továbbra is a jugoszláv kommunisták által vezetett mind erőteljesebb ellenállási mozgalom felszámolására törekedett. Az ország 1944. március 19-i német megszállása azonban teljesen új helyzetet teremtett.

A Délvidék visszacsatolása után – mint említettük – már a katonai közigazgatás alatt is, a hatóságok egyik legfontosabb feladatuknak a termelés megindítását tartották. A következő évben, 1943-ban már nagyszabású tervek készültek a délvidéki területek gazdasági fejlesztésére. Így például az ország talajterképészetének munkaprogramja alapján Erdélyt, Kárpátalját és a Felvidéket is megelőzve már 1942 nyári hónapjaiban megkezdték, majd 1943-ban is folytatták a Bácska termőföldjének számbavételét, a talajterképek elkészítését. A hatóságok különösen Újvidék fejlesztésére összpontosították az erőket. A kereken 65 000 lakosból ekkor 33 000 volt magyar, 18 000 szerb, 7000 német, a többi horvát, szlovák, orosz stb. 83 gyára több mint 15 000 munkásnak és tisztviselőnek nyújtott munkalehetőséget. Budapestet és egy-két Pest-környéki várost leszámítva, az 1940-es évek elején Újvidék volt az ország legnagyobb gyárvárosa. Egymás után nyíltak a magyar üzletek, műhelyek, a városhoz tartozó színmagyar Darányi-telepen több száz parcellát osztottak ki a kistermelőknek kedvezményes vetőmaggal és egyéb gazdasági juttatásokkal. A kisebbségi sors után a magyarság természetesen nagyobb arányban részesült az iparjogosítványokból, a közszállításokból és a szabad pályákon, s ez rövid idő alatt a város magyarságának jelentős megerősödését hozta magával. A jugoszláv uralom alatt a városban nem épültek iskolák – három elemi kivételével –, most számos újat létesítettek. A városban ekkor 20 magyar elemi, 2 polgári, 1-1 fiú-, illetve leánygimnázium, 1 szerb koedukált gimnázium, 2 ipariskola, 1 középfokú mezőgazdasági tanintézet, 1 fiú tanítóképző működött, valamint a Délvidéki Konzervatórium közel ötszáz növendékkel, és a Keleti Kereskedelmi Főiskola. Az utóbbi az ország egyetlen ilyen típusú intézménye volt. A városban a számos magyar egyesület és a Matica Srpska mellett Szerb Jótékony Nőegylet és Szerb Olvasókör is működött. „A várost földrajzi helyzete, ipara és kereskedelme Délvidék vezető városává teszik, s további fejlődésében nem akadályozza meg az a tény, hogy határszéli város lett, mert hivatása, szerepe és helyzete változatlan maradt. Eddig is a Délvidék kikötője volt, a közeljövőben pedig a Nemzeti és Szabadkikötő építését kezdi meg, s ezzel kereskedelmének kapuja még inkább kitarul a Balkán és Kelet felől jövő áruk fogadására és közvetítésére.”¹² Újvidék kikötője fejlesztési tervének elkészítésére a magyar kormány 150 000 pengő előleget utalt ki, de ez csak kezdete volt a városban indított jelentős építkezéseknek és a városrendezésnek.

A Délvidék társadalmi képét a nemzetiségek tarkasága határozta meg: magyarok, németek, szerbek, horvátok, ruszinok stb. mind más égtáj felé nézve várták sorsuk jobbrafordulását. A visszacsatolással ismét a magyarság lett az államalkotó elem. A Délvidék magyar etnikuma ez idő tájt két rétegből tevődött össze. Az egyik a délvidéki őslakó réteg, amely az 1918-as impériumváltás után helyben, a szülőföldjén maradt,

¹²Pálos Károly: Újvidék = Délvidéki Szemle, 1943/10. sz. 448. l.

az itteni földre kapaszkodott, „ahogy lehet” tudattal átvészelte a szerb uralmat, öntudata a folytonos kisebbségi létküzdésben megedződött, a vezető helyekről kiszorítva, gazdaságilag meggyengítve is magyar maradt. A másik réteget az anyaországiak alkották, akik az uralmaváltozással visszatértek szülőföldjükre, illetve akiket hivatalnokként helyeztek ide a két évtized alatt alaposan megfogyatkozott magyarság számbeli pótlására. Jórészt ez utóbbiakból – akiket az őslakók többnyire csak „anyásoknak” (anyaországbelieknek) neveztek – alakult ki az új délvidéki vezetőréteg az államigazgatás minden ágazatában. Az őslakók kisebbségi létben kapott sebei még nem gyógyultak be, ezért kevésbé voltak türelmesek és megbocsátók.

A zsigerekben érezvén a jugoszláv uralom egyoldalú és igazságtalan jogrendjét, időnként hajlamosak voltak arra, hogy hasonló mértékkel fizessenek vissza a kisebbségi helyzetbe került délszlávoknak. Az anyaországiak ugyanakkor a magyar államfenntartó hagyományokkal érkeztek, Teleki Pál megértő és megbocsátó „szentistváni” nemzetpolitikájának eszméivel, és a következő századok szilárd szellemi és jogi alapjait akarták megteremteni a visszatért területeken. Az őslakók és az anyaországiak közös nevezője az első időkben csak elméletben létezett, a gyakorlatban csak az elesett rétegek felemelésével, a társadalmi kiegyenlítődéssel valósulhatott volna meg. „A magyar vezető szellem tehát ennek a célkitűzéseiben még egyé nem forrott két rétegnek nem egész sűrűdásmentes megnyilatkozásaiban nyilvánul meg. Az ott lakó réteg duzzadó erővel követeli a vezető irányítást, a társadalmi és anyagi felemelkedést, a föld, az üzem, az ipari és kereskedelmi élet kézbe fogását és az anyaországi réteg térfoglalásának csökkentését, mintha a külön élő testrészt életét akarná tovább élni. Az anyaországi réteg a nemzeti szempontból magasabb gyakorlati és elméleti tudás, lelkiületi kiegyensúlyozottság alapján áll. A területi elkülönülés jelszava helyett az egységes magyar gondolat és vezetés, a történelmi és szellemi jogfolytonosság elvét vallja. Az idő a két réteg kiegyenlítődéset az egyik részről a kellő magyar tudás és tapasztalat megszerzésével, másik részről a partikuláris atmoszférába való beleéléssel, összeolvadással fogja biztosítani. A közös rendeltetés hovatovább összekovácsolja a ma még társadalmilag különálló és élő két értékes vezetőréteget.”¹³ Ez azonban csak csíráiban valósult meg, mert megszakította az 1944 őszi bekövetkezett újabb hatalmaváltozás.

A Délvidék visszacsatolása után csak három teljes tanévet – 1941/42, 1942/43 és 1943/44 – sikerült lezárni az oktatásban. A hatóságok már 1941 tavaszán megtették azokat az intézkedéseket, amelyekkel a szeptembertől induló új tanévben a magyarság újra talpra állíthatja a jugoszláv igazgatás alatt a végletekig elszorított iskolarendszerét. Az 1940/41-es tanévben a délvidéki területek 106 helységében, illetve tanyáján *nem volt egyáltalán magyar iskola*, bár az iskolatörvény által előírt magyar anyanyelvű iskolakötelesek száma megvolt. Még lehangolóbb volt a tanerők helyzete. „Azokban az iskolákban, amelyek magyar anyanyelvű iskolákként szerepeltek a hivatalos kimutatás szerint, 56 magyarul nem tudó tanerő tanított.”¹⁴

¹³Balogh Ányos: A délvidéki szellem kialakulásának tényezői = Délvidéki Szemle, 1943/8. sz. 358. l.

¹⁴Deák Leó: Adatok a jugoszláviai magyarság közművelődési problémáiról = Kisebbségi Körlevél, 1941/4. sz. (július) 226. l.

A Muraközben, a Muravidéken és a Szerémségben – az utóbbi területen kerekén 70 000 magyar élt szörványban – egyetlen magyar iskola sem működött az utolsó jugoszláv tanévben. A belgrádi tanítóképző magyar tagozatán végzett hallgatókat pedig a jugoszláv oktatási miniszter Dél-Szerbiába nevezte ki.

A hatalomváltás idején – 1941 áprilisában „Baranya-Drávaszög-Bácska területén 339 elemi népiskola működött 757 épületben 1731 osztállyal. Közülük 150-ben csak szerb nyelven tanítottak, *magyar (és szerb)* tannyelvű volt 100, magyar és német 15, német és rutén (ruszin) 2. Összesen tehát 117 iskolában tanítottak magyarul 18 014 magyar anyanyelvű gyermeket azon 28 875 tanuló közül, aki magát magyar nemzetiségűnek vallotta, illetőleg akit magyarnak ismertek el a névelemzés során... Az osztályok szerinti megoszlás azonban már nyíltan mutatja, hogy a kisebbségi tannyelvű iskolák látszólagos nagy száma valójában sokkal kevésbé kielégítő belső helyzetet takar. Az osztályok közül ugyanis 1032 volt szerb tannyelvű, 363 német és *mindössze 260 magyar*, amelyekhez még 52 szlovák és 24 rutén osztály csatlakozott.”¹⁵

A magyar hatóságok a jugoszláv tanügyi szolgálatból 282 szerb, 241 német, 46 szlovák és 35 bunyevác nemzetiségű tanítót vettek át. Az említett 339 elemi népiskolán kívül 14 reálgimnázium, 3 kereskedelmi iskola, 3 tanítóképző, 1 középfokú ipariskola, 22 polgári iskola, 4 női ipariskola, 60 ipari- és 3 kereskedelmi tanonciskola, valamint Szabadkán egy jogi fakultás került magyar fennhatóság alá. Az iskolákban közel 2300 tanerő összesen 110 000 gyermeket oktatott. Az impériumváltás következtében a tanítószolgálat jelentős része elhagyta helyét, így a katonai közigazgatás mindössze 1080 tanerőt vett át, akik közül csak 354 volt magyar, a többi szerb és egyéb nemzetiségű. Bácska és Drávaszög területén 1941 tavaszán összesen 21 polgári iskola működött 209 tanerővel, akik közül a magyar hatóságok 57 tanerőt vettek át, közülük 25 magyar, 22 szerb, 7 német, 2 szlovák és 2 bunyevác. A 21 polgári iskolában összesen 5814 gyerek tanult, akik közül 1056 magyar, 2801 szerbhorvát, a többi főként német és egyéb nemzetiségű volt.¹⁶

Klasszikus gimnázium a visszacsatolt területen mindössze egy volt, az újvidéki görögkeleti szerb felekezeti gimnázium egy osztállyal, amelyet a jugoszláv hatóságok 1940 őszén nyitottak meg. Az egyetlen magyar gimnáziumban, vagyis a szabadkai magyar tagozaton az utolsó jugoszláv tanévben, 1940/41-ben 255 diák tanult, de sok magyar fiatal volt a szerb tagozaton is. Ezt az is mutatja, hogy az utóbbiról a 72 érettségi vizsgára jelentkezett közül 47-en kérték a magyar tagozaton magyar nyelven való vizsgáztatásukat, jöllehet a magyar tagozaton a végzős osztálynak csak 22 növendéke volt.

A visszacsatolás idején a Délvidéken három felsőkereskedelmi iskola működött, a tanítás nyelve a szerb volt. A szabadkaiban hat koedukációs osztályban 220-an tanultak, közülük 36 magyar, az újvidéki tíz osztályában 389 növendék közül 22, a zombori nyolc osztályában 279 hallgató közül mindössze 36 volt magyar. A belgrádi egyetem

¹⁵Nagy Iván: A Délvidék iskolái. I. rész = Kisebbségi Körlevél, 1941/6. sz. (november) 340. l.

¹⁶U.o. II. rész = 1942/1. sz. (január) 4. l.

szabadkai jogi fakultásán az utolsó jugoszláv tanévben a 212 hallgató közül 30 volt magyar. A fakultást a jugoszláv hatóságok 1920-ban szervezték meg négy évfolyammal. 1940-ig 58 magyar fiatal kapott itt diplomát, köztük 4 nő. Közülük 21-en szabadkaiak voltak. A jogászok közül 1941-ben 5 ügyvédként, 32 ügyvédjelöltként, 14 magán-tisztviselőként, 4 városi tisztviselőként, 1–1 pedig rendőrségi alkalmazottként, járásbíróként, illetve újságíróként dolgozott.

A magyar katonai hatóságok nyomban megkezdték a tanügy átalakítását, Bácska területe a szegedi tankerületi főigazgatóság hatáskörében került. A vidéket két népiskolai kerületre osztották, az újbóli megyeszékhelyen, Zomborban volt az elsőfokú, Újvidéken a másodfokú. A népiskolákat az 1940. évi XX. törvénycikk alapján nyolcosztályos iskolákká szervezték át. A népiskolák a falvakban és a városokban elsősorban osztott iskolákban működtek, a tanyavilágban osztatlanul. A vallás- és közoktatásügyi miniszter rendelete szerint a vegyes tanítási nyelvű iskoláknak 1942. március 1-jéig át kellett térniük a teljes anyanyelvű oktatásra, a szerb tannyelvű iskolák száma csökkent. Az 1941/42-es tanévben 335 népiskola 1444 osztályában 98 197 tanulót oktattak, akik közül 41 410 volt magyar (42,2%), a többi szerb, horvát, német, szlovák és ruszin nemzetiségű.¹⁷ Az 1942/43-as tanévben Bács-Bodrog vármegyében – a bajai járást nem tekintve – 2035 tanító működött a népiskolákban. A 335 népiskolából 222 volt tiszta anyanyelvű, ebből 175 magyar, 21 szerb, 17 német, 5 bunyevác, 3 szlovák, 1 ruszin.

A vegyes tannyelvű iskolákat két csoportra oszthatjuk, az egyikben a két tannyelvűek, a másikban a 3, illetve 4 tannyelvűek voltak. A két tannyelvű népiskolák száma 77 volt, ebből magyar-szerb 29, magyar-német 22, magyar-bunyevác 21, magyar-szlovák 4, magyar-ruszin 1. A három, illetve négy tannyelvű népiskolák száma 36, ebből magyar-német-szerb 18, magyar-német-sokác 4, magyar-német-ruszin 3, magyar-német-horvát 2, magyar-német-bunyevác 2, magyar-szlovák-szerb 3, magyar-német-szerb-ruszin 2, magyar-német-szerb-szlovák nyelven 2 oktatott.

Az elemi iskolákban a tanítás magyar nyelvű volt, a szülők kérésére azonban megfelelő létszám esetén nemzetiségi osztályokat nyitottak. Ezekben főleg az első időszakban az ún. nemzeti tárgyakat, vagyis a magyar nyelvet és irodalmat, a történelmet és a földrajzot magyarul oktatták tankönyvek, tanmenetek hiányában. Gyakran előfordult, hogy a nemzetiségi iskolákba helyezett tanítók nem ismerték a gyerekek nyelvét. A Kállay-kormány toleránsabb nemzetiségpolitikája igyekezett elejét venni a helyi hatóságok önkényes intézkedéseinek. 1943 februárjában a belügyminiszter erélyesen felszólítja a főispánokat, hogy hatóságaik ne avatkozzanak be a nemzetiségi nyelvű oktatás ügyeibe, mert azzal „nemkívánatos zavarokat” keltenek, s gyakran meggátolják a felső utasítások végrehajtását. A kultuszminisztérium egyik utasítása az 1943/44-es tanévben már egyenesen szorgalmazta a nemzetiségi iskolák működtetését.

A horvátok és vendek által lakott Muravidéken az előző tanévben bevezették az ún. muraközi nyelvű oktatást az elemi iskolákban, amely miatt a hivatalos Horvátország

¹⁷A. Saji Enikő: Délvidék. i.m. 202. l.

tiltakozott, mivel az intézkedésben a horvátok nyelvi megosztását vélték felfedezni. A tiltakozás hatására 1942. július 28-án a kultuszminisztérium a muraszombati I. fokú tanügyi kirendeltséget arra utasította, hogy azokon a településeken, ahol a lakosság nem magyar, nemzetiségi nyelven kell tanítani. A egyes községekben ezt párhuzamos magyar-horvát osztályok szervezésével kell megoldani, de minden esetben tanítani kell a magyar nyelvet is. Az oktatás magyar és horvát nyelven folyjék.

A népoktatás részének számító iparos tanonciskolákban a közismereti tárgyak – magyar nyelv, földrajz, történelem – anyagának erősítése mellett elemi szakismereteket tanítottak. Az 1942/43-as tanévben Bács-Bodrog vármegye területén 51 községben összesen 5664 tanoncot foglalkoztattak. Az iparostanonc iskolákban az oktatás nyelve magyar volt, kivéve két németlakta települési központot Újverbászon és Apatinban. A kereskedőtanoncokat külön iskolákban oktatták, mert középfokú tanintézetnek tekintették. Ilyen jellegű intézmény három városban, Újvidéken, Szabadkán és Zomborban működött 9 osztállyal, 24 tanárral és 300 tanulóval. Nemzetiségi megoszlásuk a következő volt: magyar 162, szerb 75, bunyevác 28, horvát 19, német 16, szlovák 5. Az adatok nem tartalmazták a három városon kívül lévő településeken tanuló kereskedőtanoncokat. Ezeket az általános irányú iparostanoncok közé sorolták, mert itt a kereskedő-oktatást még nem önállósították.¹⁸

A népiskolára 4 osztályú polgári iskolát építettek, amelyek a középrétegek felemelkedését voltak hivatottak elősegíteni. Az elemik után itt volt a legtöbb tanuló, mert nemcsak a különböző irányú szakiskolákban tanulhattak tovább az itt végzetek, hanem kistisztviselői és polgári foglalkozásokban való elhelyezkedésre is képesítést adott. A magyar nyelvű polgári iskolákban kötelező tantárgy volt a német nyelv, s rendkívüli tantárgy a szerb; a német, illetve szlovák tannyelvű polgárikban pedig a magyar volt kötelező. 1941 és 1944 között a Délvidéken 24 polgári iskola működött – a 25. törvényesen bejegyzett bácsi tanintézet tanárhiány miatt nem nyílt meg –, amelyek közül három német és egy szlovák tannyelvű volt. Az 1942/43-as tanévben a 24 polgári iskolában 228 tanár (147 nő, 81 férfi) összesen 7174 tanulót oktatott (3622 leányt, 3052 fiút) 140 osztályban. A tanulók nyelvi megoszlása a következő volt: 3773 magyar, 1848 német, 479 szerb, 281 bunyevác, 167 szlovák, 60 zsidó, 37 horvát, 15 ruszin, 4 sokác és 14 egyéb. 1943 októberében az újvidéki magyar polgári iskolában egy-egy szerb tannyelvű leány-, illetve fiúosztályt nyitottak.

Bács-Bodrog vármegyében összesen 12 gimnázium működött, amelyek közül az apatini német alapítványi gimnázium csak elsőől harmadik, a szabadkai városi gimnázium pedig első osztállyal. A tizenkét intézményben az 1942/43-as tanévben 286 tanár (197 férfi, 94 nő) 136 osztályban 5510 diákot tanított, akik közül 3780 fiú, 1730 leány volt. A 9 állami magyar gimnázium 100 osztályában 3954 tanuló, a két német 22 osztályában 815, az újvidéki állami szerb tannyelvű gimnázium 16 osztályában 681, a szabadkai magyar tannyelvű iskola egy osztályában 60 diák tanult. A 12 gimnázium

¹⁸Balogh Ányos. i.m. 362., 364-368. l.

5510 tanulójának nemzetiségi megoszlása: 2896 magyar, 1028 német, 975 szerb, 214 bunjevác, 118 zsidó, 76 ruszin, 75 szlovák, 59 horvát, 10 sokác és 52 egyéb.

A klasszikus gimnázium mellett viszonylag kevés volt a középfokú szakiskola. A túlnyomóan mezőgazdasági jellegű vidéken csak az 1941/42-es tanévben nyílt meg az első középfokú mezőgazdasági tanintézet Újvidéken. Ez a következő tanévben 17 tanárral, két osztállyal és 104 fiú tanulóval működött. A növendékei közül 99 magyar, 3 német és 1-1 szerb, illetve ruszin nemzetiségű volt.

A három ipari középiskolában 54 tanár 17 osztályban 308 tanulót (210 leány, 98 fiú) oktatott. A gyerekek csaknem fele, 143, magyar nemzetiségű volt, 88 diák volt szerb, 32 német, 21 bunjevác, 7 szlovák, 5 zsidó, 4 ruszin, 3 horvát és 5 egyéb nemzetiségű. Mindhárom iskola tanítási nyelve a magyar volt.

A gazdasági irányú középiskolák csoportját a három szintén magyar tannyelvű kereskedelmi középiskola egészítette ki 50 tanárral, 652 tanulóval (399 fiú, 253 lány), akiknek nemzetiségi megoszlása a következő: 470 magyar, 89 német, 66 szerb, 26 bunjevác, 5 horvát, 3 ruszin, 2 szlovák és 1 egyéb. A német, illetve a szerb nemzetiségű tanulók száma nem indokolta az anyanyelvi kereskedelmi középiskola létjogosultságát. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a három kereskedelmi iskolában a német, illetve a szerb nyelv tantárgyként való tanulása kötelező volt a magyar tanulók számára.

A középfokú iskolák sorába tartozott a 4 líceum és tanítóképző intézet 74 tanárral, 22 osztállyal és 674 tanulóval (362 leány és 312 fiú). Az intézetek közül 3 – kettő állami, illetve egy római katolikus – magyar tannyelvű volt 543, egy pedig német tannyelvű 131 hallgatóval. A négy líceum és tanítóképző hallgatóinak anyanyelvi megoszlása: 412 magyar, 156 német, 52 szerb, 36 bunjevác 17 szlovák, 12 ruszin, 4 horvát, 2 sokác. „A nemzetiségi népisiskolákban a tanítási nyelv biztosítása végett a magyar tannyelvű állami líceum- és tanítóképző intézetben is kötelező a német és szerb nemzetiségi nyelv tanulása, és minden tanítójelölt a magyar nyelvi oktatásra jogosító képesítő mellett köteles valamely nemzetiségi nyelven való tanításra jogosító tanítói oklevelet megszerzeni.”¹⁹

A középfokú intézményekhez sorolhatjuk még az 1942-ben Szabadkán megnyílt állami tanítóképző intézetet 10 tanárral, egy osztállyal és 80 leánynövendékkal, valamint az újverbászi német alapítványi gyermekmenhelyvezető tanfolyamot 34 hallgatóval. Bács-Bodrog vármegyében a fenti tanintézeteken kívül 3 gyors- és gépíróiskola és 7 zeneiskola működött, az utóbbiak közül kettő városi, öt magánjellegű volt, változó létszámú tanulóval.

A Délvidék egyetlen magyar főiskolája az újvidéki Keleti Kereskedelmi Főiskola volt. A Bácska és Bánát magyar diáksága többnyire a közeli Szeged valamelyik egyetemén folytathatta tanulmányait, a két évfolyamú kereskedelmi főiskola megnyitását, Újvidék kikötővárossá való fejlesztési tervei indokolták. A főiskolának az 1942/43-as tanévben 27 tanára volt, 113 hallgatója (97 fiú, 16 leány). A hallgatók nemzetiségi

¹⁹U.o. 369. l.

megoszlása: 86 magyar, 14 szerb, 4 szlovák, 2 német, 1 ruszin és 6 külföldi.²⁰ Az 1941-1944 közötti években mezőgazdasági főiskola létesítését is tervezték a Délvidéken, ennek megvalósítására azonban nem került sor.

A visszatért Délvidéken nem volt magyar egyetem, ezért a volt jugoszláv egyetemekre, főiskolákra, valamint a szabadkai jogi karra járó, összesen 300 magyar fiatal 1941 tavaszán engedélyt kapott a katonai parancsnokságtól, hogy az év májusában pótlólag beiratkozasson a magyarországi egyetemekre. „A budapesti tudományegyetemre 57, a műegyetemre 77, a zeneművészeti főiskolára 1, a szegedi tudományegyetemre 107, a pécsi tudományegyetemre 57, végül a soproni bányá-, kohó- és erdőmérnöki karra 1 hallgató kapott kiutazási engedélyt.”²¹

A volt jugoszláviai Duna-Bánságban kb. 2500 főiskolai, egyetemi hallgató élt, s nagyobb részük a Vajdaságból származott. Az 1941/42-es tanévben a visszatért délvidéki területekről összesen 686 diák kezdte meg tanulmányait Budapesten (50,9%), Pécsen (29,5%) és Szegeden (19,6%). „A feljött 686 egyetemista nemzetiségi megoszlása a következő: magyar 64,7%, szerb 19,3%, horvát (ide számítottuk a bunyevácokat is) 6,3%, vend 2,0%, a többi egyéb nemzetiségű, német, szlovák, ruszin stb. volt. A magyarok 49,6%-a, a szerbek 59,4%-a, a horvátok 48,4%-a Budapesten tanult. Ennek oka nemcsak a főváros vonzóerejében keresendő, vagy jobban felszerelt könyvtárakban és nagyobb tanulmányi lehetőségekben, de abban is, hogy a nemzetiségek részére a segélyezés központja is Budapest, itt van a német egyetemisták minden kényelemmel berendezett otthona, valamint az ismert szerb internátus: a Tököliánum.”²²

A délvidéki egyetemisták szakok szerinti megoszlása a következő volt: jogász 36,6%, orvos 19,2%, műszaki 16,3%, állatorvos 9,7%, közgazdász 7,6%, gyógyszerész 1,1%, zene-, illetve képzőművészet 0,5-0,5%, színművészeti 0,2%. Nemzetiségük szerint a jogásznak készülők közül magyar volt 170, szerb 44, horvát 18, vend (szlovén) 6, a többi német, illetve egyéb. Orvostanhallgatók: magyar 98, szerb 17, horvát 9, vend 1. Műszakiak: magyar 68, szerb 29, horvát 3, vend 3. Az állatorvosnak készülők közül magyar 36, szerb 17, horvát 4, vend 3. A közgazdászhallgatók közül magyar 28, szerb 17, horvát 5. A mezőgazdasági mérnöknek tanulók között a szerbek vezettek 6 fővel, magyar, illetve horvát 1–1 hallgató volt. A gyógyszerészek között magyar 26, szerb 1, horvát 3. A bölcsészeti pályára készülők közül magyar 19, horvát 3 és 1–1 horvát, illetve vend volt.

1941-ben az egyetemeken továbbtanuló délvidéki magyar és nemzetiségi hallgatók száma igen alacsony volt a területen élő másfél milliós lakossághoz viszonyítva: arányuk mindössze 0,04%-ot tett ki.

A Délvidék visszacsatolásával a bácskai, a drávaszögi és a muravidéki egyházak visszakérültek korábbi egyházszerkezetükbe. Így a Bácskában a katolikusok a Kalocsai

²⁰Balogh Ányos. o.m..o. 370. l.

²¹Nagy Iván. i.m. II. rész. 15. l.

²²Czirfusz Miklós: A visszatért Délvidék értelmiségi utánpótlása a számok tükrében = Kisebbségi Körlevél, 1941/1. sz. (január) 48-49. l.

Főegyházmegyéhez. A pécsi katolikus püspökséghez csak a drávaszögi plébániák kerültek vissza, a Verőce megyében lévők a Független Horvát Államban maradtak. A Muraközt ugyan Magyarországhoz csatolták, de az itt lévő két esperesi kerületben továbbra is a zágrábi érsek helynöke kormányzott. A muravidéki, az alsólendvai, illetve muraszombati esperességek a maribori szlovén püspökségtől visszakerültek a szombat-helyi egyházmegyéhez. A délvidéki Jugoszláviai Református Keresztyén Egyház bácskai, illetve drávaszögi részeit és muravidéki parókiáit a dunamelléki, illetve a dunántúli református püspökséghez rendelték.

A visszacsatolás után a művészeti ágak között a képzőművészet talált a leghamarabb magára, már 1941 októberében megalakult Újvidéken a Délvidéki Szépmíves Céh, amelynek elnökévé Baranyi Károly szobrászművészt választották. A céh tagjai elsősorban a korábban is Délvidéken élt képzőművészekből kerülnek ki, de csatlakozik hozzájuk több a déli területen rajztanárként dolgozó anyaországi alkotó is. A céh rövid idő alatt felpozícióba kerül a délvidéki képzőművészeti életet: már 1941-ben bemutatkozó tárlatot rendez, amelyet sikeres csoportos kiállítások követnek 1942 májusában Újvidéken, augusztusban pedig Palicson. A Délvidéki Szépmíves Céh első reprezentatív kiállítását 1943. március 14-26. között rendezték meg Budapesten.²³ (Néhány héttel korábban a fiatal délvidéki képzőművészek mutatkoztak be a fővárosban.) „Azonban nemcsak a kiállítások, hanem a képzőművészeti élet kérdései és problémái iránt is élénk érdeklődés mutatkozik: az eddig csupán irodalmi folyóirat, a Kalangya, az irodalmi mellé felveszi a művészeti folyóirat nevet is, és állandó képzőművészeti rovatában a vajdasági alkotóművészeket mutatja be, foglalkozik munkásságukkal, bírálatot ír kiállításokról, és boncolgatja az itteni képzőművészet problémáit. Huszonhárom év óta először próbálják világosan és tömören összefoglalni a vajdasági képzőművészek feladatát. A helyi szellemi élet fellendülésével magyarázhatjuk ezt a különös érdeklődést a vajdasági képzőművészet iránt, és a decentralizációs törekvéssel, amely meg akarja teremteni a táji irodalmat és a táji képzőművészetet.”²⁴

A Kalangya 1941 márciusában megjelent száma után a visszacsatolást követően fél esztendeig szünetelt, és csak decemberben, 1941. 4. számként indult újra. A folyóiratot történetének ebben a harmadik szakaszában, egészen megszüntéig, 1944. szeptemberig Herceg János szerkeszti. A harmadik szakaszban, immár magyarországiaként, „...a folyóirat ki nem mondott, ám annál inkább látható programja a regionalizmus képviselője volt, hirdette a magyarok és szerbek életének sorsközösség-jellegét: ismertetői felölelték az egykori szerb irodalom egyéniségeit, a fordítások révén pedig a szerb hősdalokkal, horvát és szlovén írókkal ismerkedhettek meg a folyóirat olvasói.”²⁵ A korábbi „kisebbségi” szemléletet felváltja a „délvidékiség” hangoztatása, az ott élő magyarság helyzetének folyamatos figyelemmel kísérése a társadalomtudományi tanulmányokban.

²³Szabó György: Jegyzetek a Délvidéki Szépmíves Céh első budapesti tárlatáról = Kalangya, 1943. 4. szám 182-188. l.

²⁴B. Szabó György: Élmény, szerep... i.m. 93. l.

²⁵Bori Imre: A jugoszláviai magyar irodalom rövid története. i.m. 133-134. l.

Így például a folyóirat elemzi a magyarság szociális helyzetét a Bácskában, a magyar szakmunkások migrációját, az asszimilációt, több írásban foglalkozik a bácskai és a drávaszegi magyar falvak népéletével, a Dél-Bácska úthálózatával, az újvidéki szabadkikötő jövőjével, a Délvidék gazdasági, ipari, kereskedelmi fejlesztésének lehetőségeivel. A szépirodalom valamelyest háttérbe szorult ezekben az években, színvonala az 1941 előttihez képest visszaesett.

A Kalangya körül csoportosuló írók 1943. március 14-én a zombori városháza nagytermében újjraalakították a jugoszláv uralom alatt megszüntetett Szenteleky Kornél Irodalmi Társaságot²⁶, amelynek célja Szenteleky Kornél hagyatékának, szellemi örökségének ápolása, az írók összefogása. „Csak természetes tehát – írja Csuka Zoltán –, hogy a DMKSZ (Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség) mindjárt a felszabadulás után készséggel helyt adott a délvidéki magyar íróknak, majd amikor azok megalakították a Szenteleky Társaságot, párhuzamos munkájukat a Szövetség is programjába illessze, és a Szövetség elnöke szívesen fogadta az írók meghívását Társaságuk élére. A Szövetség és az írók, tehát a délvidéki magyar közművelődés és irodalom szoros együttműködésének programja ezzel adva van: a Szövetségnek ügyelnie kell arra, hogy minden tekintetben támogassa íróit, akik ennek a tájnak és népnek lelkét hivatottak magas irodalmi síkon és színvonalasan kifejezni. Munkájukat szervesen kell beleilleszteni a délvidéki magyar népművelés szolgálatába. Semmiesetre sem szabad bekövetkeznie annak, hogy a közművelődés és irodalom férfiai *csak* a székesfőváros (Budapest) felé figyeljenek, csak onnan várják szellemi és anyagi erőiket; az természetes, hogy a teljes magyar egységre kell törekedniök, de épp a nemzet egyetemének érdekében ügyelniök kell arra, hogy sajátos értékeik is kibontakozhassanak, a délvidéki magyar szellem helyi gyökerei minél inkább a talajba mélyedjenek és megerősödjenek, mert csak így tudják azokat a gyümölcsöket felmutatni, amelyeket az egyetemes magyar művelődés is örömmel és büszkeséggel fogad. A Közművelődési Szövetségnek tehát minél többször kell szerepeltetnie rendezéseiben a délvidéki magyar írókat, viszont a délvidéki magyar íróknak minél bensőségesebben kell saját témája, saját problémái és saját tárgyai felé fordulnia és azokat műveiben feldolgoznia. A délvidéki magyar irodalomnak ma már számos olyan terméke van, amelyet az egyetemes magyar irodalom is elismer, a délvidéki táj és a délvidéki magyar nép ott él a délvidéki költők számos versében, a délvidéki magyar író számos elbeszélésében, sőt ma már egynéhány regényében is.”²⁷

A Szenteleky-Társaság 1943-ban kiadta Szenteleky Kornél 1927 és 1933 közötti irodalmi leveleit.²⁸ A kötet igencsak felborzolta a kedélyeket, ugyanis leleplezte a délvidéki irodalom gondjairól felelős színhúzó erőket. Megjelenését követően számos politikai magyarázat és bírálat jelent meg, s ezek nyomán nyilvánvalóvá lett, hogy a

²⁶ Prokopy Imre: Közösen a közös célért, Krámer Gyula: Végvári sorsvállalás = Kalangya, 1943. 4. szám. 150-155. l. (Elhangzottak a Szenteleky Társaság alakuló közgyűlésén.)

²⁷ Csuka Zoltán: A délvidéki magyar irodalom és közművelődés = Délvidéki Szemle, 1944/8. sz. 356-357. l.

²⁸ Szenteleky Kornél irodalmi levelei 1927-1933. Sajtó alá rend. bevez. Bisztray Gyula, Csuka Zoltán. Zombor-Bp. 1943. Szenteleky Társaság kiad. 403. l.

„kisebbségi” sorsábrázolást helyettesíteni hivatott, a terület Magyarországhoz való visszatérésével született „délvidékiség” eszméje nem tudott – s ebben az idő rövidege is belejárt – igazán gyökeret verni. „Ami az úgynevezett tiszta szépirodalmat illeti... annál a tájmotívum mellékes, csak színárnyalat, de nem létrehozó erő. A belletrisztikai (szépirodalmi) mű értéke nem azon múlik, hogy mit, hanem inkább azon: hogyan. A szépirodalmat nehéz a vidékhez rögzíteni, mert nem elsődrendű feladata a táj- és a korfestés, sem a problémák boncolása. A regény, a novella, a vers elsősorban az egyén alkotása, és a művészet mindig a legfogósebb individualizmus. Hogy ilyen értelemben fennmarad-e vagy születik-e délvidéki írás, az már kevésbé kollektív probléma. Elsősorban az író, a tehetség kérdése, nem pedig a környezeté, a körülményeké és a keretké.”²⁹

A délvidéki magyar alkotók összefogását igyekezett elősegíteni 1943 nyarán az írók háromnapos nyári táborozása Palicsfürdőn. Dr. Reök Andor főispán elnökletével közel ötven író tanácskozott a palicsi tóparton, ahol a Szenteleky Társaságon és a Kalangya körül csoportosuló alkotókon kívül a magyar vidék, valamint Budapest szellemi és irodalmi közösségeinek képviselői is megjelentek. A háromnapos tanácskozáson a vidék szellemi életének keresztmetszete bontakozott ki, s elhangzott: a Bácskában – de másutt is – az egymás mellett élő népeknek csak a békés együttműködés hozhat jövőt. A délvidéki íróknak fontos szerepe a közvetítés a különböző és egybefonódó népi kultúrák között. Szirmai Károly a délvidéki magyar irodalom két évtizedes küzdelmét és aktuális helyzetét vizsgálta meg. A felszólalását követő vitában tisztázták a délvidéki irodalom létkérdéseit. „A táj írója a vidék kifejezője, de az az író is részese ennek az irodalomnak, akinek lelkét nem ragadta meg a táj, akinek alkotásaiban idegen tájak lebegnek. Épp úgy, mint ahogy a déli végek irodalma táji sajátosságaival részese a nagy magyar irodalomnak. A ’délvidéki’ jelző nem elhatároló, nem megkülönböztető és nem jelent különállást sem: egyetlen egységbe tartozik, a nagy magyar nyelvterületbe.”³⁰

Az első délvidéki írói táborozás tizenkét előadása a szellemi élet valamennyi kérdését érintette és néhány vonatkozásban kijelölte a megoldás lehetőségeit.

A Délvidék visszacsatolása után, az 1941. február közepén meginduló Jugoszláviai Magyar Közművelődési Szövetség újra visszavette az első világháború végéig használt eredeti nevét: Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség, közismert rövidítéssel DMKSZ. Erőteljesen folytatódott a tagtaborozás, a helyi szervezetek kiépítése. Június végére a szövetség taglétszáma meghaladta a 200 000-et. Ez azt jelentette, hogy a Délvidéken élő minden harmadik magyar belépett a DMKSZ-be. A szövetség a következő területeken fejtette ki tevékenységét:

1. A magyarság szervezése. 2. A magyar tankötelesek, iskolák és tanerők számontartása. Magyar tanítók képzése és magyar tannyelvű iskolák felállításának szorgalmazása. Írástudatlanok, ipari és gazdasági munkások részére ingyenes tanfolyamok indítása. Könyvtárak alakítása és a könyvtárélet fejlesztése. A műkedvelő színjátszás, az ének-

²⁹ Timár Ferenc: A délvidéki magyar irodalom válsága = Délvidéki Szemle, 1944/6. sz. 263. l.

³⁰ Délvidéki Szemle, 1943/9. sz. 416. l.

kultúra és az irodalmi élet ápolása és segítése. A magyar sajtó egységes irányítása. A képzőművészetek fejlesztése és egy központi múzeum felállítása. 3. A nép egészségügyi felvilágosítása. Anya- és csecsemővédelem. Napközi gyermekotthon felállítása. 4. Gazdasági szervezkedés. A magyar gazdakörök egységes irányítása a magyar gazdaegyletek révén. A szövetkezeti élet kiépítése. 5. Munkásjóléti intézmények létesítése, tanoncelhelyezés és tanoncotthonok felállítása. Aggok menhelye és árvaházak létesítése. 6. A magyar ifjúság megszervezése. Az ifjúsági továbbképzés, iskolán kívüli nevelés és az ifjúság testnevelésének megteremtése. 7. Magyar sportszövetség felállítása. 8. Népi szokások ápolása. Kultúrkapcsolatok kiépítése a többi kisebbségi intézménnyel.

A DMKSZ központjában tíz szakosztály működött: a szervezési és adminisztrációs, a népművelési, az irodalmi szakosztály, a Délvidéki Szépművéses Céh, a zeneművészeti, az ifjúsági, a gazdasági, a sportosztály és a Délvidéki Sportrepülő Egyesület, valamint a műkedvelő (színjátszó) osztály és az egyetemi és főiskolai hallgatók szakosztálya. A DMKSZ a hatalomváltás után együttműködött a katonai közigazgatással. Különböző délvidéki ügyekben eljárta a polgári közigazgatás fórumainál és mintegy ötezer közállásra jelentkező kérését juttatta el az illetékesekhez. E személyeknek 70%-a a szövetség révén tudott elhelyezkedni. A horvátországi magyar tanulók számára internátust szervezett, szorgalmazta a szerb megszállás alatt tanulmányaiban visszamaradt magyar fiatalok továbbképzését, felkutatta a magyar szórványokat, és lépéseket tett az itt élő iskola-köteles gyermekek gondozására.

A Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség az uralomváltás utáni első választmányi ülését 1941. december 14-én tartotta. A tanácskozáson nemcsak Bács-Bodrog vármegye és a Drávaszög, hanem a németek által megszállt Bánát és a Szerémség magyarságát, valamint a Belgrádban élő mintegy háromezernyi magyart is képviselték a majdnem teljes létszámmal megjelent küldöttek. Krámer Gyula elnöki beszámolójában elhangzott, hogy a DMKSZ-re azért van elsősorban szükség, mert a nemzetiségekkel erősen tarkított, vegyes lakosságú Délvidéken a magyarság nem hagyhatja erőit szervezetlenül szétforgácsolódni. Elsősorban a délvidéki magyar erők egységét, összefogását igyekezett a Szövetség megteremteni. Blazsek Ferenc főtitkári jelentésében arról beszélt, hogy a Délvidéknek újra be kell illeszkednie a magyar nemzeti élet egységébe, amelyből a táj több mint két évtizedre kiszakadt. „A helyi problémákon túl még azt a kettős célt is szolgálunk kell, hogy egyrészt átvegyük az anyaország népi és szellemi kincseit, másrészt mi is átadjuk az anyaországnak azt, amit az elmúlt 22 év alatt keserű tapasztalatok árán tanultunk.”³¹

A DMKSZ szakosztályai közül a gazdasági 1941. május 25-én alakult. Egyik legfőbb feladata a Délvidéknek az anyaország gazdasági életébe való bekapcsolása és a különleges helyi érdekek védelme volt. Valamennyi magyarlakta községben indítványozta gazdakörök felállítását és téli tanfolyamok megszervezését. Részt vett öt 2-3 hónapos,

³¹ Sándor István: A Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség beszámolója = Délvidéki Szemle, 1942/3. sz. 106. l.

és hat 1–2 éves tanfolyam előkészítésében. 1941-ben az egész Délvidékre kiterjedően vetőmagakciót szervezett a gazdáknak, búzából 26, rozsból 1 vagonnal, őszi árpából 95 métermázsával.

A zenei szakosztály 1941. július 21-én alakult. A dalosegyesületeknek daloskerületekbe való szervezésén munkálkodott elsősorban. A régi dalárdák közül 22 jelentette be csatlakozását, 6 új alakult, és 1941 nyarán 15 új dalárda volt alakulóban. A bácskai zeneiskolák megszervezésével is ezt a szakosztályt bízta meg a kultuszminiszter, így jött létre még az évben a Délvidéki Konzervatórium. Szabadkán városi zeneiskola alakult, s hasonló intézményeket szervezett meg a Szövetség Zomborban, Apatinban, Óbecsén, Zentán és Újverbászon is.

A DMKSZ irodalmi szakosztálya teremtette meg anyagi alapjait a volt Jugoszláviában alakult Szenteleky Társaság felélesztésének és a Kalangya újraindításának.

A Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség 1942/43. évi Évkönyvében összefoglalják az alakulása óta eltelt két esztendő munkáját. A szövetség taglétszáma elérte a 300 000 főt. 245 szervezetben összesen 177 tagegyesület tartozott a kötelékébe. A tagság aránya elérte a délvidéki magyarság 70%-át, a kiépíthető szervezetek maximumához viszonyítva pedig a 95%-ot. Az eredmények igen beszédesek: a szövetség „...népművelési propagandaautója 67 helyen összesen 120 000 hallgató előtt 195 óráig működött, népművelő tanfolyamain (szám szerint 322 tanfolyamon) közel 14 000 hallgató vett részt összesen 28 000 órában, Gazdasági Osztálya pedig 63 helyen építette ki a gazdaszervezeteket. A Szövetség kiadásában 8 000 példányban jelentek meg tanfolyamok és előadói kézikönyvek.”³²

A szövetség 25 személyes főiskolai internátust tartott fenn, intézte a megszállott területek (Bánát, Szerémség) 300 magyar diákjának összes pénz- és útlevelügyét, levelezését. Népművelő tanfolyamain 7000-en kaptak bizonyítványt az elemi iskola hatodik osztályának elvégzéséről. Az egyetemi és főiskolai hallgatók budapesti, pécsi és szegedi alosztálya 1942 nyarán két hónap alatt felkutatta a Délvidék magyar szórványait, 30 községben és 7 tanyacsoportban részletes környezettanulmányt készített. A Hazatérők alosztálya 300 visszahonosítási ügyben járt el. A szövetség keretében működő Délvidéki Szépművéses Céh újvidéki művésztelepén 30 képzőművész továbbképzését tették lehetővé. Az irodalmi szakosztály tíz hónapon keresztül vett részt a Kalangya szerkesztésében, egyéb kiadványaival pedig a népművelést szolgálta.

1944-ben a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetségnek már 265 tagszervezete működött, így a Délvidéken nem volt olyan település a nagyobb tanyacsoportokat, a nemzetiségi községeket és a szórványtelepeket is beleértve, ahol ne lett volna tevékeny DMKSZ-szervezet. A tisztán magyarlakta területeken a beszervezett magyarság aránya 65%, a vegyes lakosságú helységeken 75-80%, a szórványközségekben, ahol a tömörítő nyomás a legerősebb, közel 100% volt. 1944-re 30 000 magyar felnőtt végezte el az

³²Sándor István: A Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség évkönyve. 1942/43 = Délvidéki Szemle, 1943/5. sz. 229. l.

elemi iskola VI. osztályát, ezáltal jelentősen csökkent a jugoszláv iskolapolitika áldozatainak száma. A Bácskában ekkor 60 olyan község, 7 tanyaközpont, a Drávaszögben pedig 17 olyan település volt, amelyekben a magyarság aránya 20% alatt volt. Ezeket a DMKSZ mint szórványközségeket tartotta nyilván és külön szórványosztályt alakított közművelődési gondjaik enyhítésére. Az itt élő gyermekek magyar iskolába járatása a magyar hatalom alatt is gondot okozott. A DMKSZ összegyűjtötte ezeket a gyerekeket, s Temerinben családoknál helyezte el őket, Bácscon pedig internátust tartott fenn részükre. A szórványban élő felnőtteknek háziipari tanfolyamokat szervezett, azután eszközzel és nyersanyaggal ellátva őket munkaalkalmat teremtett számukra. A vegyeslakosságú községekben 25, átlagban 150 kötetes vándorkönyvtárat állított össze, amely állandóan úton volt a szórványokban és a tanyavilágban. A Délvidéket úgyszólván behálózták a szabadegyetemek, a különböző akadémiák, szabadlíceumok – előadásaiikon és tanfolyamaikon ezrek vettek részt. A DMKSZ irodalmi szakosztálya hat kötetben jelentette meg Szenteleky Kornél összegyűjtött műveit, s a délvidéki írók műveinek első vásárlója, terjesztője és adományozója volt. A DMKSZ öt egyetemista és főiskolás szervezetében a délvidéki ifjúság 95%-a tömörült, szám szerint 480-an. Ekkorra a fiatalok már 84 szórványközség felkutatását végezték el és évente 700 falulátogatáson vettek részt.³³

A Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség központi és helyi vezetői mindvégig nemzetiségi tolerancia elvét érvényesítették tevékenységükben, 1944 őszén mégis sokukat fasisztának bélyegezték a bevonuló jugoszláv partizánok, s emiatt többen az atrocitások áldozataivá váltak.

A Délvidéki Szemle Társaság, amely a Délvidéki szemle című folyóirat támogatója volt, Batizfalvy János professzor kezdeményezésére és szervezésében 1944. március 19. és 26. között egy hétre tervezett Délvidéki Szellemi Találkozón kívánta a Délvidéknek külön és Szegeddel összefüggő problémáit kiváló írók és szakemberek bevonásával minél több oldalról megvitatni. „Az itt élő nemzetiségek lelki összehangolódását is célzó vállalkozás a közbejött események miatt első megnyilvánulásával (t.i. Magyarországra német megszállása), a szegedi és délvidéki képzőművészek március 19-én ünnepélyes formák közt megnyílt kiállításával elakadt.”³⁴ A találkozó így elmaradt, viszont a Délvidéki Szemle az ankét kéziratban már megérkezett referátumainak, hozzászólásainak anyagaiból a folyóirat júniusi számában a visszatért Délvidék problémái, a júliusiban pedig a szegedi kulturális és tudományos életnek a Délvidékkel való összefüggései kerültek terítékre.

A délvidéki magyar szellemi élet jelentős eseménye volt még 1942 nyarán, hogy a budapesti egyetem hallgatói Tálasi István professzor vezetésével a Drávaszög egyik elhagyott községében, Kopácson az Államtudományi Intézet Táj- és Népkutató Központja támogatásával létrehozták a Kopácsi Táj- és Népkutató Tábort. Tevékenységük

³³Hegedűs László: A Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség = Délvidéki Szemle, 1944/8. sz. 346-354. l.

³⁴Délvidéki Szellemi Találkozó = Délvidéki Szemle, 1944/6. szám (június) 241-263. l.

lényegében komplex népéleti felmérés volt, mert nemcsak néprajzi gyűjtést, hanem a helybeli lakosság népéletét rögzítő szociográfiai megfigyeléseket is végeztek.

1943. november 21-én Zomborban nyitotta meg újra kapuit a hat évtizeddel korábban alakult Bácskai Múzeum, amely a vidék néprajzi anyagát tárta a látogatók elé. A magyar néprajzi gyűjtés megindítását már 1934-ben sürgette a Kalangyában Batta Péter, de ez is, a népdalok gyűjtése is csak az évtized végén indult meg Kiss Lajos jóvoltából. Népdalgyűjtő útjain Kiss Lajos 1939–42-ben több mint 2000 dallamot jegyzett le, amelyek legjavát – 108-at – az 1943-ban megjelent Délvidéki daloskönyvben adta közre. Kiss Lajos a legtöbb dallamot Szlavónia három ősi településén, Harasztin, Kórógyon és Szentlászlón gyűjtötte, de daloskiadványában doroszlói, bácskerteszi, temerini, gombosi, feketehegyi, hertelendyfalvi és nemesmiliticsi dalok is voltak.

A Muravidéken, korabeli magyar szóhasználatnál Vend-vidéken a lakosság többsége vend volt, kivéve a határmenti keskeny sávon, ahol 25-26 magyar többségű falu is jugoszláv fennhatóság alá került. Az itt élő vendek (szlovének) már 1918-ban is Magyarország uralma alatt akartak maradni, mert a túlnépesedett szegény vidékekről a Dunántúlra jártak gazdasági munkára. 1941 és 1944 között is magyar érzelműek mutatkoztak, önként kérték a magyar nyelv tanításának bevezetését iskoláikban. Az 1941. évi népszámláláskor óriási többségük – 70 315, illetve 20 343 fő – vend anyanyelvűnek, de magyar nemzetiségűnek vallotta magát.

A határmenti magyar többségű 26 községben 1941-ben a lakosság 81%-a magyar volt. A Mura-vidéket április 16-án csatolták vissza Magyarországhoz, és ezért május 24-től 1945. március 23-ig újra megjelent az első világháború előtt indult társadalmi, gazdasági és politikai hetilap a Muraszombat és vidéke.

A magyar fennhatóság alatti négy esztendőben Lendván mindössze egyetlen kiadvány látott napvilágot Horváth Sándor tollából Alsólendva múltja és jelene címmel 1942-ben. A város és környéke történetét mutatta be az ókortól 1942-ig.

A Muraközben 1941–1944 között a lakosság szintén magyarbarát volt, iskoláiban a magyar tanítási nyelvet vezették be. Az 1941. évi népszámláláskor a lakosság óriási többsége muraközi (nem is horvát) anyanyelvűnek, de magyar nemzetiségűnek vallotta magát (95 977 horvát anyanyelvű, 992 horvát nemzetiségű).³⁵

³⁵Benisch Artur: Javaslatok a kormány békeelőkészítő programjának kialakulásához (1945) = Regio, 1990/1. sz. 144-145. l.